

Avrupa İslam Üniversitesi

İSLAM ARAŞTIRMALARI

Journal of Islamic Research

Yıl 1 Sayı 1 Şubat 2008

Mu'tezile Mezhebinin Sünnet Anlayışı

Yrd. Doç. Dr. Hüseyin HANSU
Yüzüncü Yıl Üniversitesi.

Abstract

Mu'tazıla's Understanding Of Sunnah

Mu'tazila School, emerging in Basra as a consequence of the theological and reflective discussions taking place in the Islamic Society of the 2nd century Hegira, defended a belief and thought system based on the foundations of Koran, Traditions of the Prophet (Sunnah), the Consensus (icma) and reason. As they firmly believe that religion could be conceived only through reason, they gave much importance to reason. Therefore, theological principles, according to Mu'tazila, are determined by the revelation, however they could be accepted only after having been interpreted in concordance with reason. Although they had several traditionalists, having transmitted many traditions and produced several works in this field, they were not very prolific in transmission of traditions. Nevertheless, it is not a credible claim that the Mu'tazila rejected the traditions completely and also this is not verified by the sources of Mutazilah, either. Even so, the greatest contribution of Mutazilah to the scholarly works of traditions was in the field of methodology. As a result of their discussions in epistemological values of traditions, the two concepts, 'khabar al Mutewatir' and 'khabar al ahad' have been developed. Their method has later become acceptable by the Orthodox scholars to a great extent, including the traditionalists as well.

In this article the Mu'tazila's understanding of Hadith and their efforts in this area have been studied.

1. Giriş:

İslam mezhepleri içerisinde akli yaklaşımlarıyla bilinen ve İslam akaidini akli metotlar ışığında açıklayan bir kelim okulunu olan Mu'tezile, hicri ikinci asrın başlarında, zamanının önemli bir ilim merkezi olan Basra'da ortaya çıkmıştır.

Bir kelim okulunu olarak tanınan Mu'tezile mezhebinin akaid anlayışı, iki temel prensip etrafında şekillenmiştir.¹ Bunlar, Allah'ın mutlak birliği (tevhid) ile mutlak adaleti (adl)'dir. Tevhid olarak bilinen, Allah'ın sayı olarak birliğinin yanı sıra, O'nu yaratılmışlara ait her türlü sıfattan tenzih etmek anlamına gelir. Adl ise, Allah'ın âdil olma sıfatını ihlal eden her türlü anlayış ve inancı reddetmek anlamına gelir. Mezhebin diğer bütün inanç esasları, bu iki temel prensiple ilgilidir.

Mu'tezile'nin inanç esaslarını dayandırdıkları temel deliller, akıl, kitap, sünnet ve icmâdır. Bunlar, İslam kelamında bilgi edinme yolları olarak bilinen duyular, haber-i sadık ve aklın karşılığıdır. Buna göre duyular yoluyla bilinebilecek şeylerde duyular, akıl ile bilinebilecek şeylerde akıl ve nakil ile bilinebilecek şeylerde de haber-i sadık esastır. Ancak gerek sıralamada, gerekse bu delillerin anlaşılmasında Mu'tezile'nin kendine has bazı farklı anlayışları vardır. Sünnet anlayışlarını daha iyi anlamak için bu yollarını kısaca açıklamayı yararlı görüyoruz.

Mu'tezileye göre deliller hiyerarşisinin ilk sırasında akıl bulunur. Delillerin sadece Kur'an, sünnet ve icmâdan ibaret olduğunu veya sıralamada akli delilin son sırada gelmesi gerektiğini savunanların aksine Mu'tezile'ye göre akıl birinci sırada gelir. Çünkü Allah, her şeyden önce akıl sahiplerine hitap eder. Kitap, sünnet ve icmânın delil olması da ancak akıl sayesinde bilinebilir. Allah'ı tanımak ve Kuran'ı bilmek akıl olmadan mümkün değildir. Allah'a ve Kur'an'a iman ettikten sonra, bunun doğal sonucu olarak Allah'ın elçi gönderdiği, onu yalancılardan ayırmak için kendisine mucize verdiği, dolayısıyla elçisinin sözlerinin de hüccet olduğu anlaşılır.²

Mu'tezile'de akıl, diğer delillerin de aslını oluştursa da her konuda belirleyici değildir. Akıl delilinin alanı usul (ilahiyat, akaid) ile sınırlıdır. Dinin fûrûu (ibadet ve ahkâm) ise nakli delil ile bilinir. Buna göre Allah ve Rasulünü tanımak ve bilmek gibi itikadi konular akılla mümkün olur. Çünkü vahdaniyet, Allah'ın sıfatları ve filleri gibi ilahiyat alanında akli delil daha açıktır. Dolayısıyla itikadi konularda akli delil asıldır, nakli delil ise fer'dir.³ Fûrû konularında ise, nakli delil geçerli olup aklın söz söyleme yetkisi yoktur. Bu alanda nass olmadan konuşmak mümkün değildir. Çünkü akıl, Allah'a şükür ve ibadet etmenin gerekliliğine işaret eder, fakat ibadetin şeklini, şartlarını, vaktini ve mekanını tayin edemez.⁴

Akaid esaslarını belirleyen nakil olsa da onun doğru anlaşılması akıl sayesinde olur. Öyle ise, Allah'ın mutlak birliğini zedeler görünen nasslar (mesela sıfatlarla ilgili ayet

ve hadisler) ile onun mutlak adaletini ihlal eder görünen naslar; (insanın irade hürriyetine sahip olmadığını, fakat yaptıklarından sorumlu olduğunu ifade eden ayet ve hadisler gibi) muhkem olan naslar ışığında yorumlanmalıdır. Bu açıdan bakıldığında, Mu'tezîlenin birçok ayet ve hadisi kendi anlayışları doğrultusunda te'vil etmelerinin sebebi daha iyi anlaşılır. Ayetlerin sübut problemi olmadığı için, sadece te'vil etmekle yetinmişlerdir; ancak, hadislerin aynı zamanda sübutu da tartışmalı olduğu için, bu konuda daha serbest davranmışlar, gerektiğinde itikadi esaslarıyla çatışan rivayetleri reddetmekten çekinmemişlerdir.

Kesin akf delillere ters düşen naklî delillerin te'vil edilmesi gerektiği Ehl-i sünnet tarafından da savunulmuş⁵ ve bu, "akıl ile nakil çatıştığında, akıl esas alınır; nakil te'vil edilir" şeklinde ifade edilmiştir. Bu yaklaşımın tek istisnası, Ehl-i hadis anlayışıdır. Hadisçilere göre aklın fonksiyonu, nassın anlaşılması ile sınırlıdır. Allah'ı ve sıfatlarını tanımak (ma'rifetullâh) ancak, vahiyle vacip olabilir. Allah, peygamber göndermezse marifetullah ve ibadet gerekli değildir.⁶ Bu yaklaşımın, Mu'tezîle ile hadisçiler arasındaki çatışmanın esas nedenini oluşturduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Diğer temel delillerden olan Kur'an ve icma konusunda Mu'tezîle ile diğer mezhepler arasında ciddi bir ihtilaf söz konusu değildir. Sünnete gelince yaygın bir kanaat olarak, Mu'tezîlenin sünnet ve hadise bir değer atfetmediği, bu yüzden onu tenkit ettiği ve ona aykırı davrandığı ileri sürülmüştür. Hattâ bu olumsuz tavrıyla, günümüzdeki sünnet karşıtı yaklaşımların da ilham kaynağı olduğu iddia edilmiştir. Bu makalede Mu'tezîle'nin kendi eserlerinden yola çıkılarak sünnet ve hadislere bakışı tespit edildikten sonra konuyla ilgili olarak Mu'tezîle'ye yöneltilen eleştirilerin doğruluğu da tartışılacaktır.

2. Mu'tezîle'de Sünnetin Kaynak Değeri:

İslâm tarihinde, Kur'an'dan bağımsız bir teşrîf kaynağı olamayacağı, Kur'an'ı nesh edemeyeceği gibi bazı konularda Sünnet'in alanını daraltan görüşler olmuşsa da sübûtu kesin olduktan sonra sünnetin delil oluşu hakkında bir ihtilaf yaşandığı vâki değildir. Hicri ikinci asrın önemli düşünürlerinden Dırâr b. Amr, (ö.200/815), kendi dönemine kadar ortaya çıkmış bulunan bütün grupların hak ve hidayetini Nebi (s.a.v.)'e ittibada olduğu; ona muhalefet etmenin ise batıl olduğu konusunda ittifak halinde olduğunu belirtmiştir.⁷ İmam Şafii de bir fırka dışında Hz. Peygamberin söz, fiil ve uygulamalarına uyma gereğini inkâr eden, onların teşrîf kaynağı olmadığını savunan kimse duymadığını belirtmiştir. eş-Şafii'nin ismini vermediği bu fırkanın, Rafiziler⁸ ya da Ezârika* ve Beziğiyye* gibi bazı Harici grupları olduğu tahmin edilmektedir.⁹ Aşağıda genişçe ele alınacağı üzere bazı araştırmacılar da sünneti inkar ettiği belirtilen bu grubun Mu'tezîle olduğunu ileri sürmüşlerdir.

Sünneti, Hz.Peygamber'e ait olduğu kesinleşmiş ve üzerinde icmâ edilmiş olan söz ve davranışları anlamında kullanan Mu'tezîle, onun rivayet şekli olan Hadis için daha çok

haber kelimesini kullanmıştır. Sünnet, Nebi (s.a.v.)'nin amel ettiği ve diğer insanların da uymasını emrettiği Kur'an'da zikri geçmeyen söz ve fiilleri olarak tarif edilmiştir.¹⁰ Sünnet sadece Hz. Peygamber tarafından konulabilir.¹¹ Sünnete muhalefet etmek ise bid'at adını alır. Ancak sünnetin delil olabilmesi için, Rasulullah'a ait olduğunun kesin olması gerekir.¹²

Sünnet'in şer'i bir delil olduğu, bütün Mu'tezilî alimler tarafından dile getirilmiştir. Mezhebin kurucusu ve ilk imamı olan Vasil b. Ata, şer'i delilleri Kitap, hüccet şartlarını taşıyan haber ve akl-ı selim olarak saymıştır.¹³ el-Belhî, Kâdî Abdulcebbar ve Ebü'l-Hüseyn el-Basrî gibi eserleri mevcut olan Mu'tezilî alimlerin hepsi Sünneti, şer'î bir delil olarak kabul etmişlerdir.¹⁴

2.1. Mütevatir Haber

Sünneti bize aktaran rivayetler Mu'tezile'de haberler başlığı altında değerlendirilmiştir. Mu'tezile usulcileri, haberi, "doğru (sıdk) ya da yalan (kizb) olma ihtimali olan söz" diye tarif etmişlerdir.¹⁵ Bu anlamda haberin kapsamına, Allah (Kur'an), Rasul (hadisler), ümmet'in (icmâ) haberleri dahil olduğu gibi, geçmiş peygamberler, krallar, gezi- lip görülmeyen ülkeler, şehirler hakkında verilen tarihi haberler de dahildir. Kadı Abdulcebbar'a göre haberler, teklifi hükümler (şarî tarafından yapılması veya yapılmaması istenen fiiller) konusunda en büyük bilgi kaynağıdır.¹⁶ Teorik olarak Hz. Peygamber'den rivayet edilen "Hadisler" de haberin sadece bir parçası olarak kabul edilmişse de Mu'tezili usul kitaplarında kullanılan ve bilgi değeri tartışılan haber kelimesi, çoğunlukla Hz. Peygamber'den rivayet edilen hadisleri ifade eder.

Mu'tezile'de bilgi değerine göre incelenen haberler mütevatir ve ahad olmak üzere ikiye ayrılmıştır. İnanç esaslarını sağlam bir temele dayandırma ihtiyacından doğduğu tahmin edilen bu ayırımın ilk defa Mu'tezilî kelâmcılar tarafından geliştirildiği anlaşılmaktadır. Zira bu konuda bilinen en eski tasnif Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748) tarafından yapılmıştır.¹⁷ Mütevatir ve âhâd şeklindeki bu ayırımın, hadisçiler tarafından kabul edilmesi ise hicri beşinci asırdan sonra el-Hatib el-Bağdadî ile başlamıştır.¹⁸ Hadisçiler önceleri bu ayırma karşı çıkmışlarsa da daha sonra yaygın olarak kullanmaya başlamışlardır.

Geçmişle (gayb) ilgili bir haberin kesin (yakînî) bilgi ifade etmesi ancak mütevatir haberle mümkündür. Bu yolla elde edilen bilgi Mu'tezilîlerin çoğuna göre akıl sahibi herkes için zorunlu ve devamlı bir bilgi ifade eder.¹⁹ Mu'tezilenin eserlerinde mütevatir haberin tanımı, şartları ve bilgi değeri üzerinde uzun uzun durulmuştur.²⁰ Buna göre "Hüccet olabilecek haberler, üzerinde önceden anlaşma ve ittifak etmesi mümkün olmayan bir topluluk tarafından, yine kendisi gibi bir topluluğa zorunlu bir bilgi olarak aktarılan ve başında, sonunda, ortasında aynı nitelikleri taşıyan haberlerdir."²¹

Haberin kesin bir bilgi ifade etmesi, haber verilen şeye inanmanın vacip olması, yani o şeyin itikadın bir parçası olması demektir. Bu yüzden itikadî konularda sadece mü-

tevatir haberler delil olur. Çünkü itikad, zann yani kesin olmayan bir bilgi üzerine kurulamaz. Dolayısıyla tevâhid, adâlet, sıfatlar gibi konularda zanna dayalı (âhâd) haberler kabul edilemez.²² Bununla birlikte itikadî konuları teyid edici mahiyette gelen ve onlara uygun olan haber-i vahidler kabul edilebilir.²³

2.2. Âhâd Haberler

Mütevâtir dışında kalan, doğru veya yalan olma ihtimali bulunan haberler olarak tarif edilen âhâd haberler, bilgi ifade etmezler.²⁴ Bunun anlamı yakînî, kesin bilgi değil, zannî bilgi ifade ederler demektir. Zannî haberler ise hata, unutmaya, yalan, eksiklik ve fazlalık ihtimali taşıdığı için, sadece kesin bilgiye dayalı olması gereken itikadî konularda delil olamazlar.²⁵

Âhâd haberler ise, gerekli şartları taşıması halinde fıkıh ve ibadet konularında geçerlidir. Buna göre;

Hz. Peygamber (s.a.v.)'den nakledilen haber-i vahid, kitap, sünnet, icmâ ve akf ilkelere aykırı değilse, râvilerinin doğruluğu hakkında genel kanaat oluşmuş ve haklarında hüsnüzan edilmiş ise; rivayet edilen haber ümmetin genel tatbikatına aykırı olmadığı gibi şaz da değilse, bu haberin kesin bilgi ifade ettiği ve Allah indinde doğru olduğu kesin olarak iddia edilememekle birlikte, kabul edilmesi ve onunla amel edilmesi vaciptir.²⁶

2.3. Haberi Vahidi Kabul Etmeyenler:

Bununla birlikte Mu'tezile içerisinde bir grup haberi vahidle amel etmeyi kabul etmez. Mu'tezile tarihçisi Ebu'l-Kasım el-Belhi bu konuda şunları söylemiştir:

"Bazı Mutezilîler, Kur'an ve üzerinde icmâ edilmiş sünnet dışındaki delillerle amel etmeyi reddetmişlerdir. Bunlar Kur'an ve sünnette hükmü bulunmayan bir mesele ile karşılaştıklarında o konuda hüküm vermekten kaçınarak tevakkuf etmeyi tercih etmişlerdir. Bunlar ayrıca, haberi vahidle hüküm vermeyi ve onunla amel etmeyi kabul etmedikleri gibi, Hz. Peygamber'den gelen naklî icmâ dışında, kıyas ve ictihada dayanan icmâyi da hüccet olarak kabul etmemişlerdir."²⁷ en-Nazzâm ve Ca'fer b. Mubeşşir; Ca'fer b. Harb, el-İskafî gibi bazı öğrencileri tarafından savunulan bu görüşe göre, delil olabilen haberler, onları bilen, araştıran, marifet ehli kimselerin üzerinde icmâ ettikleridir.²⁸ Büyük ihtimalle eş-Şâfi'îyle haberi hâssa konusunda tartışan Basralı grup²⁹ bunlardır. Cimâ'u'l-ilm adlı kitabında Haber-i hâssayı reddedenler başlığı altında, İmam-ı Şâfi'î, şunları söylemiştir:

"Bunlar, Hz. Peygamber'in hadislerinin tespit edilmesinin ümmet için gerekli olduğu, bunları reddedenlere karşı çıkılması konusunda bizimle aynı görüşleri paylaşırlar... Ancak, hiçbir müftî veya hakimin kesin bilgi (ihâta) ifade etmeyen haberlerle hüküm veremeyeceğini savunurlar. Kesin bilgi ise onlara göre, hem zahiren hem de bâtinen hak olduğu biliniyor Allah'tan geldiğine şahitlik edilebilen bilgidir. Bu da kitap, üzerinde icmâ edilmiş sünnet ve üzerinde icmâ edilip ihtilafa düşülmeyen hükümlerdir. Öğle namazının dört rekat olduğu bilgisi gibi."³⁰

Görüldüğü gibi, buradaki tartışma, hadisleri reddetme değil, güvenilirliklerinin tespiti tartışmasıdır. Hadisçilerin aksine bunlar, tek ravi tarafından gelen haberin kabul edilebilmesi için, başka şartlarla desteklenmesi gerektiğini savunmuşlardır. Muhtemelen bunların reddettiği haber-i vahid, istilâh anlamındaki haber-i vahid olmayıp sözlük anlamındaki tek kişinin rüvayet ettiği haberi vahiddir. Nitekim bu dönemde benzer yaklaşımların Ebu Hanife ve öğrencileri tarafından da savunulduğunu görüyoruz.³¹

Mu'tezile içerisinde haberlere dair farklı bir görüş de en-Nazzam tarafından savunulmuştur. en-Nazzâm'a göre haberin delil oluşu, mütevatir veya âhâd oluşuna bağlı olmayıp, zorunlu bilgi ifade edip etmemesine bağlıdır. Bu da, az veya çok kişi tarafından rivayet edilmesiyle değil, üzerinde icmâ edilmiş veya karineyle desteklenmiş olmasıyla mümkün olur.³² en-Nazzâm, sebep (karine) olduğu takdirde haberi vâhidin de kesin bilgi ifade edebileceğini söylemiştir. Öte yandan, mütevatir de olsa haberin karineyle desteklenmemesi durumunda, bilgi ifade etmeyebileceğini ileri sürmüştür.³³ en-Nazzâm'a göre, çok sayıda kişinin yalan üzerinde birleşmesi mümkündür. Çünkü tek başına iken yalan söyleme ihtimali olan kimseler; cemaat olduktan sonra da yalan söyleyebilirler.³⁴ Ona göre Yahudiler, Hıristiyanlar ve diğer sapkın grupların, yalan haber üzerinde birleşebilmiş olmaları, tevatürün geçerliliğini ortadan kaldırmaktadır.³⁵

Sonuç olarak Hz. Peygamber'den rivayet edilen hadisler hakkında Mu'tezile'nin görüşünü Kadı Abdulcebbar şöyle özetlemiştir:

Rasûlullah'ın söylediği ve amel ettiği tevatür yoluyla sabit olan hadisler tereddütsüz kabul edilir. Bir, iki veya hata etmesi mümkün olan sayıdaki kişiler tarafından rivayet edilen haberler ise hata ihtimali bulunduğu için, itikadî konularda delil olamaz. Ancak güvenilir râviler tarafından rivayet edilmiş olmak ve Kur'an'a aykırı olmamak şartıyla bu tür haberler fikhî konularda kabul edilir. Kur'an'a ve akla aykırı görünenleri ise, Kur'an ayetlerinde yapıldığı gibi, akla uygun olarak te'vil edilir.³⁶

3. Mu'tezile'nin Hadis Rivayetindeki Yeri

Hadis ve sünnetin muhafazası, nakli, anlaşılması konusunda çaba göstermiş, eser yazmış pek çok Mu'tezile mensubu vardır. Rivayetleri Buhari ve Müslim gibi güvenilir hadis kitaplarında yer almış, cerh ve ta'dil alimleri tarafından son derece güvenilir kabul edilmiş Mu'tezili râviler de vardır. İbn Hacer ve Suyûtî'ye göre Kaderî olmakla itham edilmiş, el-Buhârî ve Müslim'de rivayetleri bulunan 31 isimden oluşan bir listeye yer vermişlerdir.³⁷ Kuşkusuz Kaderî-Mu'tezilî hadisçiler, sadece bu saydığımız isimlerle sınırlı değildir. Mu'tezilî hadisçiler içerisinde İbn Ebî Necîh, Abdulvâris, Ebû Mücâlid, Ebû Sa'd es-Semmân, Muhammed b. Semaa', Şeybân b. Ferrûh gibi gibi hadis rivayetinde meşhur olmuş ve Mu'tezile'ye mensup oldukları ittifakla sabit olan saygın hadisçiler de vardır.³⁸

Öte yandan Vâsıl, Amr b. Ubeyd, Ca'fer b. Mubeşşir, el-Câhız, el-Hayyât, el-Belhî, İbnul-İhşîd, Kâdî Abdulcebbar; Ebu'l-Huseyin el-Basrî, Ebû Ali el-Velîd az da olsa hadis

rivayet etmiş olan önemli Mu'tezilî imamlardır. Bunların rivayetleri hadis kitaplarında yer almışsa da hadis ravisi olarak neredeyse tamamı cerh edilmiştir.³⁹ Hatta bazıları hadiste zayıf oldukları Mu'tezileye yakın bir mezhebe mensup olan Zeydî alimler tarafından da ifade edilmiştir.⁴⁰

Mu'tezile alimlerinin hadis konusunda yazdıkları eserlerden tespit edebildiklerimiz şunlardır: Amr b. Ubeyd: es-Sahîfe; el-Eslemî: el-Muvatta; Ca'fer b. Mubeşşir: Kitâbu âsârî'l-kebîr; Kitâbu meâni'l-ahbâr ve şerhiha; el-Câhız: Kitâbu'l-ahbâr; Hucecu'n-nubuvve; el-Belhî: el-Musned, Kitâb fî huciyyeti ahbârî'l-âhâd, Kabulu'l-ahbâr; Nakzu's-Sircânî; Ebû Ali el-Cubbâ: Şerh alâ Musnedi İbn Ebî Şeybe; Kâdî Abdulcebbar: el-Emâlf fî'l-hadis; Ebû Sa'd es-Semân: Mu'cemu's-şuyûh; Cuşemî: Cilâu'l-ebâr fî mutunî'l-ahbâr; ez-Zemahşerî: el-Fâik fî ğaribi'l-hadis, Müteşabihu esâmî'r-ruvât.

Hadis usûlü hakkında Mu'tezilliler tarafından yazılmış müstakil bir eser bilinmemektedir. Bununla beraber, bu mezhebe ait fıkıh usûlü eserlerinin "haberler" bölümü, hadis usûlü konularının hepsini kapsayacak zenginliktedir.⁴¹

Öte yandan Mu'tezile kitaplarında hadis, sünnet ve sahabeye yönelik eleştiri ve saldırılara Mu'tezile alimlerinin ciddi savunmalarını görüyoruz. Kadî Abdulcebbâr'ın Tesbitu delaili nubuvvesi bu açıdan bugün bile değerini yitirmeyen bir şaheser niteliğindedir. Mesela, Batınîlerin ve Şi'a'nın hadislerle yönelik eleştirilerine Kâdî Abdülcabbâr'ın, uzun uzun cevap verdiğini görüyoruz.⁴²

Hadisçiler tarafından ehl-i bid'at denilerek rivayetlerinin terk edildiğine veya isimlerinin sansür edildiğine dair örnekler bulunmakla beraber, bir çok Mu'tezilî ravi ve imamın rivayetleri sünnet hadis kitaplarında yer alabilmiştir. Bunlar arasında muteber kaynaklarda olanları da vardır.

Ne var ki bu çabalarına rağmen Mu'tezile'nin hadis ilmine olan katkısı, hadisçilerin muazzam hadis faaliyetinin yanında gerçekten cılız kaldığı gibi kelam çalışmalarının yanında da yok mesabesindedir. Zira yaşadıkları dönemin seçkin bilginleri olan Mu'tezile alimleri, geride çok sayıda eser bırakmışlardır.⁴³ Bu yazılı mirasın büyük bir kısmı bize ulaşmamışsa da kaynaklar bunların isimlerinden söz etmektedir. Ancak bunlar arasında hadisle ilgili olan çok az eser ismi geçmektedir. Hem kelam alanında hem de hadis alanında yazılmış eserlere kıyasla bunlar neredeyse yok mesabesindedir. Ancak bu durum hadis ilmine karşı bir tavır olmaktan ziyade kendilerinin de ifade ettiği gibi mezhebin esas uğraş alanının kelam olmasından kaynaklanmıştır. Mu'tezile, kendini bir kelam okulu olarak tanımladığı için⁴⁴ onlara göre, öncelikle öğrenilmesi gereken ilim kelam'dır. Çünkü kelam, Allah'ı, sıfatlarını, adaletini ve birliğini, nübüvveti ve şeriati öğreten bir ilimdir. Bu yüzden bütün gayretlerini kelama yöneltmişlerdir, hadis ilminde fazla bir varlık gösterememişlerdir. Kadî Abdulcebbara bakılırsa hadis alanında zaten yeterli çalışmalar yapılmış, yeni çalışmalara çok fazla da ihtiyaç yoktur.⁴⁵

Bundan başka Mu'tezile'nin kendine has bir hadis anlayışından söz edilebilir; ancak Şi'a gibi farklı hadis kaynaklarından söz edilemez. Neticede onlar da hadisçiler tarafından nakledilmiş rivayetleri ve hadisçilerin eserlerini kaynak olarak kabul etmişlerdir. Bu konuda hadisçilerin otoritesini kabul ettikleri gibi yazdıkları hadis eserleri de yine hadisçilerin çalışmalarına dayalı eserlerdir. Mesela Muhammed b. Abdulvahhab el-Cubbai'ye ait hadis şerhi, İbn Ebi Şeybe'nin Müsned'i üzerine yazılmıştır.⁴⁶ Zemahşeri'nin el-Fâik fi ğaribi'l-nadis'inde, hadis eserlerinde geçen garip kelimeler açıklanmıştır.

4. Sünnet Konusunda Mu'tezileye Yöneltilen Eleştirilerin Değeri

Yaygın bir kanaat olarak, Mu'tezilenin sünnet ve hadise bir değer atfetmediği, bu yüzden onu tenkit ettiği, ona aykırı davrandığı hatta onu inkar ettiği ileri sürülmüştür. Hatta bu olumsuz tavrıyla, günümüzdeki sünnet karşıtı yaklaşımların da ilham kaynağı olduğu iddia edilmiştir.⁴⁷ Mu'tezilenin sünnet ve hadis hakkında yukarıda özetlediğimiz görüşlerinden bu iddiaların doğru olmadığı yeterince anlaşılıyorsa da konunun bütünlüğü açısından bu ithamların doğruluğunu da kısaca tartışmakta yarar görüyoruz:

4.1. Mu'tezilenin Sünneti İnkâr Ettiği İddiası

Sünnet konusunda Mu'tezile'ye yöneltilen eleştirilerin en başta geleni, hadis ve sünneti inkar iddiası ya da imasıdır. Daha çok çağımızda yapılan inceleme ve araştırmalarda öne sürülen bu iddia⁴⁸ Mu'tezile eserleri ihmal edilerek, klasik Sünnî kaynaklardaki bazı bilgilerin önyargılı yorumuna dayandırılmaktadır. Halbuki konuyla ilgili araştırmalarda kullanılan kaynaklarda bile, Mu'tezilenin sünnete aykırı davrandığına, hadis konusunda bilgisiz olduğuna dair ithamlar bulunmakla birlikte, sünneti inkar ettiği şeklinde bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca Mu'tezile'nin kendi kaynaklarında bu iddiaları yalanlayan bilgiler olduğu gibi sünnete aykırı davrandıklarına dair ithamlar da reddedilmektedir. Bununla birlikte bu iddianın dayanaklarını kısaca gözden geçirmek yararlı olacaktır:

4.1.1. Klasik kaynaklardaki konuyla ilgili bazı verilerin yanlış yorumlanması:

Söz konusu iddianın dayandığı kaynakların başında İmam Şafii'nin (ö.204/819) Ci-mâu'l-ilm adlı eseri gelmektedir.⁴⁹ Bu eser, sünnet karşıtı görüşlerin tartışıldığı en eski kaynaklardan biridir. İmam Şafii burada bir fırka dışında sünneti toptan reddeden kimseyi bilmediğini belirtmiştir. "Bütün hadisleri reddedenler" başlığı altında incelenen⁵⁰ bu gruptan bazı kimselerin "Kur'an'da herşeyin açıklaması vardır" diyerek hiç hadis kabul etmediği anlaşılmaktadır.⁵¹ Ancak eş-Şafii, sadece görüşlerini ve onlarla yaptığı tartışmaları naklettiği bu fırkanın kimliği hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir. Tespit edebildiğimiz kadıyla ilk defa Mısırlı hukukçu ve tarihçi Muhammed Hudaî (1872-1927), eş-Şafii'nin tartıştığı bu kişilerin Mu'tezile'den olduğunu, dolayısıyla bu mezhep mensuplarının hadisleri kabul etmediğini ileri sürmüştür.⁵² Bu konuda dayandığı argümanlardan biri eş-Şafii ile tartışan bu kişinin, Mu'tezile'nin o dönemdeki

merkezi olan Basra'dan oluşudur. Halbuki eş-Şafii bu bölümde tartıştığı kişinin nerele olduğunu belirtmemiştir. Eserinin başka bir yerinde "Bazı gerekçelerden dolayı, hadislerin bir kısmını terk etmek isteyen kişinin Basralılardan olduğu" şeklinde bir ifade geçmekte ise de⁵³ bu kişinin Mu'tezile'den olması şart değildir. Kaldı ki öyle olsa bile "hadislerin bir kısmını terk etmek isteyen..." ifadesinden bu kişinin sadece "bir kısım hadisleri kabul etmediği" anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu ifadeden yola çıkarak adı geçen tartışmada sünnetin tamamını reddedenlerin Mu'tezileden olduğunu söylemek mümkün değildir. Kaldı ki Mutezîlî kaynakların keşfedilip yayımlanmasıyla, bu tür kanaatlerin doğru olmadığı ortaya çıkmıştır. Zira Mu'tezîleye ait mevcut eserlerin hiçbirinde, sünnet ve hadisin inkar edildiğine dair bir görüş bulunmadığı gibi, klasik kaynaklarda da eş-Şâfiî'nin bu görüşlerine dayanılarak, Mu'tezîlenin sünnet inkarcısı olduğuna dair bir iddia ileri sürülmemiştir.

Mu'tezîlenin sünnet inkarcısı olduğuna dair iddianın yaygın dayanaklarından birisi de İbn Kuteybe'nin *Te'vîlu muhtelifil'-hadîs'i ile Ebû Mansûr el-Bağdâdî'nin el-Fark beyne'l-fırâk* adlı eserleridir.⁵⁴ Mu'tezîleye karşı aşırı muhalefetleriyle bilinen ve bu mezhep imamlarını küfür ve zındıklıkla itham eden her iki müellif de bu eserlerinde, Mu'tezîleden, sadece sünnet ve hadis karşıtı değil, âdeta din karşıtı bir fırkaymış gibi söz etmişlerdir. Bununla birlikte, Mu'tezîle veya mensuplarından herhangi bir kimse-nin, sünnetin delil oluşunu inkar ettiğine dair açık bir ifade kullanmamışlardır. Şüphesiz bir inkar durumu söz konusu olsaydı, aşırı Mu'tezîle karşıtı olan söz konusu müellifler bunu mutlaka zikrederlerdi. Özellikle İbn Kuteybe'nin, Mu'tezile eleştirilerinde eş-Şafii'nin yukarıda nakledilen tartışmasından söz etmemesi manidardır.

Adı geçen eserler, cevap verme kaygısıyla yazılmış, polemik ve eleştiri kitapları olduğu için genelde tarafsız olmaktan uzaktır. Bu eserlerde özellikle muhalif fırkalar hakkında verilen bilgilerin ihtiyatla karşılanması gerektiği, pek çok araştırmacı tarafından dile getirilmiştir.⁵⁵ Maalesef İbn Kuteybe ve el-Bağdâdî'nin bu özellikleri dikkate alınmadan, çağımızda yapılan birçok çalışmada, görüşleri yorumlanmak veya genelleştirilmek suretiyle, Mu'tezîlenin sünnet ve hadisi inkar ettiği iddiasına dayanak yapılmıştır. Bu ise, Mu'tezîlenin sünneti inkar ettiği şeklinde gerçeğe aykırı bir kanaate sebep olmuştur.

eş-Şâfiî ve İbn Kuteybe'nin görüşlerine dayanarak Mu'tezîlenin sünneti inkar ettiği iddiası, müsteşrikler tarafından da ileri sürülmüştür.⁵⁶ J. Schacht, , Mu'tezîleyi en aşırı hadis karşıtı grup ilân ederek hadislerin tamamını inkar ettiğini ileri sürmüştür.⁵⁷ Aynı argümanları kullandığı halde Hudari'ye atıfta bulunmayan Schacht, hadisi tamamen inkar edip sadece Kur'an'la yetindiğini belirttiği⁵⁸ eski Mu'tezîlenin kim olduğuna dair tek bir isim bile vermemiştir.

Kaynaklarda hadis ve hadisçilere karşı, Mu'tezîle içerisinde en aşırı eleştirilerin en-Nazzâm tarafından yapıldığı belirtilmekle beraber;⁵⁹ en-Nazzâm bile, sünnetin delil oluşunu reddetmemiştir. Hattâ onun, hadisin kaynak değeri hakkındaki görüşü, öğrencisi Ca'fer b. Mubeşşir'in, "Şer'î deliller, Kur'an'ın muhkem ve açık olan hükümleri,

sünnet, rey ve ictihada dayanmayan icmâdır" şeklindeki, Schacht'ın "eski Mu'tezileyi temsil edemez" dediği⁶⁰ görüşüyle aynıdır.⁶¹ Mu'tezîle içerisinde, hadise karşı olan en aşırı akımın görüşü böyle olunca, Schacht'ın, "Onlar, hadislerin hepsini reddedip doktrinlerinin yegane kaynağı olarak Kur'an'ı kabul ederler." iddiasının⁶² bir temele dayanmadığını, dolayısıyla Schacht'ın bu konudaki yorum ve tespitlerinin temelsiz olduğunu göstermektedir.

Diğer Mutezîlîlerin, gerekli şartları taşıyan hâlinde haber-i vâhidleri kabul ettikleri hatırlanacak olursa, en-Nazzâm ve öğrencilerinin, mezhep içerisinde hadis konusundaki en katı görüşü savunduğu söylenebilir.⁶³ Dolayısıyla Schacht'ın, eş-Şâfiî'nin tartıştığı sünnet karşıtı gruplardan, haberlerin tamamını reddedenleri, Mu'tezîlenin aşırı kanadı, haber-i vâhidi kabul etmeyenleri ise, ılımlı kanadı olarak göstermesi doğru değildir. eş-Şâfiî'nin bu tartışmada sözünü ettiği gruplar içerisinde, haber-i hâssa denilen, mütevatir olmayan haberleri kabul etmeyen ikinci grubun, Mu'tezîleden olduğu söylenebilirse de bütün haberleri reddeden taifenin Mu'tezîleden olduğuna dair bir işaret bulunmamaktadır. Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, Mu'tezîle içerisindeki, hadisle ilgili bütün görüşlerin yer aldığı el-Belhî'nin el-Makâlât'ında, sünnet ve hadisi red anlamında bir yaklaşım bulunmamaktadır. Bunlar içerisinde görülen en şaz görüş, daha önce üzerinde durduğumuz, Mu'tezîleden bir grubun haber-i vâhidi kabul etmediği şeklinde olanıdır. Schacht'ın görüşleri başka Batılı araştırmacılar tarafından da tekrar edilmiştir.⁶⁴

Mu'tezîle'nin sünneti inkar ettiği iddiasının açık bir şekilde yer aldığı en eski kaynak görebildiğimiz kadıyla, Yemen'li Şafii âlim Yahyâ b. Ebi'l-Hayr el-Umrânî'nin (ö. 558) el-İntisâr fî'r-red ale'l-mu'tezile adlı eseridir.⁶⁵ Yemen'de, Mutezîlî bir âlimle girdiği bir polemik sonucu yazdığı bu eserinde el-Umrânî şöyle demektedir: "Kaderiye, sünnetin tamamını reddetti. Onu iptal etti ve bozuk görüşleri doğrultusunda te'vil etti. Bunlar, Hz. Peygamber'in, hayatında sözünü reddeden kimse gibidirler."⁶⁶ Ancak bu iddia, yazar tarafından herhangi bir şekilde temellendirilmemiştir. Mu'tezile eserlerindeki bilgilerle birlikte değerlendirildiğinde bu iddianın da gerçeği yansıtmaktan uzak olduğu görülür. Muhtemelen bundan dolayı bu kaynak, daha sonraki benzer suçlamalara da mesnet olmamıştır.

Sonuç olarak Mu'tezîlenin sünneti inkar ettiği şeklindeki iddiaların temelsiz olduğu ve bir takım önyargılara dayandığı ortaya çıkmış durumdadır. Özellikle eş-Şâfiî ve İbn Kuteybe'den yola çıkarak hadisleri toptan reddeden fırkanın Mu'tezile olduğu yönündeki kanaatin gerçeği yansıtmadığı açıkça görülmektedir. Nitekim bu gerçek tanınmış bazı çağdaş âlimler tarafından da dile getirilmiştir.⁶⁷

4.1.2. Bid'atçılık

Mu'tezîle'nin sünneti hüccet olarak kabul etmediği iddiasını besleyen argümanlardan biri de bid'atçılık suçlamasıdır. Mu'tezile eserlerinde hadislerin az kullanılmış olması, rey ve aklın ise geniş yer tutması da bidatçılık (sünnete aykırı davranmak) olarak değer-

lendirilmiştir. Oysa hadisçilerin eserlerinde sünnete aykırı davranmak; daha ziyade, hadis rivayetinde bulunmamak, ilim olarak hadis dışında bir şeyle uğraşmak, hadisin lafzi anlamına bağlı kalmamak gibi anlamlarda kullanılmıştır.⁶⁸ Bu anlamda sünnet karışıklığı, sadece Mu'tezile ile sınırlı kalan bir itham olmayıp, başka birçok kişi veya mezhep için de kullanılmıştır. Bu tabirin, özellikle rey ehli için sıklıkla kullanıldığı görülür.⁶⁹

Sünnet-hadis düşmanlığı ifadesinin, yukarıda belirttiğimiz anlama geldiği, bu suçlamanın sadece hadisçiler tarafından yapılmış olmasından da anlaşılabilir. Çünkü sünneti, şerh bir delil olarak kabul eden fıkıhçılar, Ehl-i Sünnet kelimacıları ve diğer gruplar, Mu'tezileyi çeşitli konularda eleştirmiş olmakla beraber, sünnet-hadis inkarcılığı şeklinde bir suçlamada bulunmamışlardır. Nitekim Kâdî Abdulcebbar da, 'Mutezilî kitaplarda hadis kullanılmadığı, kelamın bid'at olduğu şeklindeki ithamların, genellikle nakilci, taklit ehli ve çoğunluğa bilinçsizce tabi olan bazıları tarafından yöneltildiğini belirtmiştir.⁷⁰

4.1.3. Sıfat ve kader hadisleri

Mu'tezile'nin temel prensipleri ve bunlar etrafında şekillenen diğer inanç esaslarına aykırı görünen haberler, Mu'tezile tarafından, ya bu prensipler doğrultusunda yorumlanmış, ya da sahih bulunmayarak reddedilmiştir. Temel çıkış noktası tevhid ilkesi olan Mu'tezilenin, Allah'ı yaratılmışlara benzetmiş olmamak için, teşbih ve tescimi çağrıştıran müteşabih nassları yorumlama yoluna gittiği malumdur. Mu'tezile, sıfatlar konusunda birçok hadisin uydurulduğu gerçeğini göz önünde bulundurarak, bunlar karşısında daha serbest davranmış, bazen yoruma gitmekle birlikte genelde onları reddetme yoluna gitmiştir. Bunların başında da rüyet ve kader hadisleri gelmektedir. Onlara göre, Allah'ı tanımak için kainatta yeterli sayıda akli delil bulunduğu için, aslında sıfatlar konusunda çok fazla da hadis bulunmamaktadır⁷¹ denilerek bu konudaki hadislerin çoğunun kabul edilmemesi gerektiğini ima etmektedir. Geri kalanlarının da tevil edilmesi gerektiğini savunmuşlardır.⁷² Ayrıca bu rivayetler, haberi vâhid niteliğinde olduğu için, kesin bilgi gerektiren itikadî konularda delil olamazlar.⁷³

Bu bağlamda Allah'ın adaletine aykırı olduğu ve insanın sorumluluğu ile bağdaşmadığı gerekçesiyle Mu'tezilenin itiraz ettiği bir grup hadis de kaderle ilgili olanlardır.⁷⁴

Görüldüğü gibi, Mu'tezilenin reddettiği veya tenkid ettiği bu tür hadisler, itikadi konularla ilgili olanlardır. Bunun da hadisle ilgili olmaktan ziyade, itikadi bir mesele olduğu açıktır. Hadisin mezhep esaslarıyla çatışmasından dolayı eleştirildiği de görülmekle beraber, bunu fazla abartmanın gerektiği kanaatindeyiz. Zira rivayetleri mezhep esaslarına göre yorumlamak veya reddetmek sadece Mu'tezilede değil, diğer mezheplerde de sıkça görülen bir durumdur.

4.1.4. Akılcılık gerekçesi:

Mu'tezilenin hadisleri reddettiğine dair ileri sürülen iddialardan biri de bu mezhep mensuplarının akli metotlarla hareket ettiği, dolayısıyla akla aykırı görünen bütün hadisleri reddettiğidir.⁷⁵

Aslında, hadisleri değerlendirmede, Mu'tezile dışındaki fırkaların da akîf kıstasları kullandıkları vakidir. Mevzû hadis kitaplarında geçen, akla aykırı olduğu gerekçesiyle uydurma sayılmış yüzlerce hadis örneğine bakılırsa, hadisçilerin bile hadis metinlerini değerlendirmede akli kullandıklarını söylemek mümkündür. Hattâ en garip ve ilginç haberleri bile yorumlayarak kabul etmesiyle bilinen İbn Kuteybe dahi, el-Câhız'ın eleştirdiği bazı hadislerin,⁷⁶ eski din ve kültürlerle ait hurafelerin, hadislere yansımış şekli olduğunu söyleyebilmiştir.⁷⁷

Bu bağlamda Mutezilî imamlar da akla aykırılık gerekçesiyle hadis tenkidinde bulunmuşlardır.⁷⁸ Bunda zaman zaman aşırı gittikleri de söylenebilir. Ancak, buradan bir genellemeye giderek, onların akla aykırı görünen her hadisi inkar ettiğini söylemek doğru değildir. Kaldı ki böyle bir mantıkla bütün fırkaların, hatta hadisçilerin bile hadis inkarcısı olduğu söylenebilir. Zira akîf yoruma en çok karşı çıkan fırkalar bile, yeri geldiğinde, hadisleri değerlendirmede akîf kıstaslara baş vurmaktan kendilerini alamışlardır.

Mu'tezilenin akıl öncelikli yaklaşımından yola çıkarak, onlarla çağdaş, birtakım sünnet karşıtı hareketler arasında paralellik kurmak, hattâ daha ileri gidip, akla verdikleri önemden yola çıkarak onları, hemen hemen hiçbir Mutezilî kaynaktan beslenmemiş olan, çağımıza özgü sünnet karşıtı veya inkarcısı bazı akımları ya da müsteşriklerin arka planı olarak görmek de⁷⁹ gerçeği yansıtmaktan uzak, ön yargılı bir tutumun ifadesidir. Çünkü Mu'tezile, hadisin sıhhatini sorgularken, bu gruplar hadisin gerekliliğini, buna bağlı olarak Hz. Peygamber'in konumunu sorgulamışlardır.

Mu'tezilenin hadislerle ilgili görüşlerinde, zaman içerisinde müspet yönde bir değişim olduğu, dolayısıyla ilk Mu'tezilenin sünneti inkar ettiği tezi de bir temele dayanmaktadır. Görebildiğimiz kadarıyla, ilk defa Schacht tarafından ileri sürülen bu iddiaya göre, üçüncü hicrî asrın sonlarına doğru, hadisçilerin temel tezleri eş-Şâfiî ile beraber Sünnî İslam dünyasında hakim olunca, Mu'tezile de hadis karşısındaki sert tutumunu yumuşatma gereği duymuştur.⁸⁰ Bu tezi ileri sürenler, nedense Mu'tezilenin sünneti, hangi dönemde ve nasıl inkar ettiğine dair bir delil gösterememektedirler. Bu konudaki varsayımlarının sadece birtakım tahminlere dayandığını ve bunların da gerçeği yansıtmadığını, bu çalışmada yeterince ortaya koyduğumuza inandığımız için bu iddia üzerinde daha fazla durma gereği duymuyoruz.

4.2. Hadis tenkidçiliği

Hadis tenkit faaliyeti aslında, uydurma hadislerle karşı bir önlem olarak, çok erken bir dönemden itibaren yine bizzat hadisçiler tarafından başlatılmıştır.⁸¹ Tenkit amaçlarına ve ölçülerine bakıldığında, Mu'tezile'nin yaptığı eleştirilerin de doğrudan olmasa bile, dolaylı olarak bu çabaların bir parçasını teşkil ettiği söylenebilir. Mu'tezile'nin hadise yönelik tenkitleri, hadis ve sünneti yıpratmak, onları devreden çıkarmak için değil, hadis diye gelen rivayetleri akıl, Kur'an sünnet ve icma gibi temel delillere aykırı görme-

lerinden kaynaklanmıştır. Kâdı'ye göre Mu'tezile'nin eleştirileri doğrudan hadisle ilgili olmayıp, hadisçilerin sahih ile zayıfı birbirine karıştıran yöntemlerindedir.⁸²

el-Belhî de hadis ravilerini eleştirdiği kitabına başlarken "...Bizim eleştirdiğimiz hadisçiler ilim şeyhleri, âsârı ve sünnetleri bize nakledenler değildir, onlar bizim selefimizdir, sevdiğimiz ve kendilerine hürmet etmeyi dinin bir gereği saydığımız kimselerdir. Bizim eleştirdiğimiz raviler; taassup sahibi, anlamadıkları işlere burunlarını sokan, Selefte muhalefet eden, riyaset peşinde koşan, küfür ve dalalet işareti olan teşbih inancını kabul eden nabitelerdir."⁸³

Hadis tenkitlerindeki amaçlarına baktığımızda, Mu'tezile ile hadisçiler arasında önemli bir görüş ayrılığı bulunmamakla beraber, tenkit anlayışları arasında iki önemli fark dikkat çekmektedir:

Hadisçilerin tenkit anlayışında hüsnüzan ve tevakkuf esastır. Bu nedenle çok zayıf hadisleri bile, mütâbii veya şâhidi bulunur ümidiyle kaydetmeyi ihmal etmemişlerdir. Buna mukabil Mu'tezile'nin hadise yaklaşımında suizan ve te'vîl hakimdir. el-Belhî'nin, sahihlik şartlarını taşımayan haberler hakkında suizan etmek vaciptir⁸⁴ şeklindeki ifadesi, Mu'tezile'nin bu yaklaşımını en iyi şekilde özetlemektedir. İkinci olarak hadisçiler sened tenkidine, Mu'tezile ise metin tenkidine öncelik vermiştir. Başka bir ifadeyle hadisçiler, ravinin güvenilirliğine, Mu'tezile ise metnin güvenilirliğine önem vermiştir.

Görüldüğü gibi temelde aynı endişeleri taşımakla birlikte, pratikteki tutumları yüzünden Mu'tezile ile hadisçiler, tenkit anlayışındaki farklılık giderek artmıştır. Ama şu da bir gerçektir Mu'tezile'nin hadis tenkitçiliği hadislerin nakli ve muhafazası faaliyetindeki yerine oranla daha çok meşhur olmuştur. Öyle ki bu durum onların hadis ilmindeki olumlu katkılarını da gölgelemiş ve zamanla Mu'tezile'nin hadis kabul etmediği izleniminin doğmasına yol açan önemli etkenlerden biri olmuştur.

4. 3. Hadis bilmemek

Mu'tezile'ye karşı yapılan en eski eleştirinin sahibi olan İbnu'r-Râvendî, Mu'tezile'nin hadis ilminden nasibinin olmadığını iddia etmiştir.⁸⁵ Mu'tezile'nin hadis konusundaki zayıflığı İbn Kudame el-Makdisi tarafından da dile getirilmiştir.⁸⁶

Aslında bu gerçek bazı Mutezili yazarlar tarafından da kısmen de olsa itiraf edilmiştir. Mesela Ebû Ali el-Cubbâî, "Hadis Ahmed b. Hanbel'in, Fıkıh Ebû Hanîfe ve öğrencilerinin, Kelâm Mu'tezile'nin, yalan ise Râfızîler'in işidir"⁸⁷ diyerek hadis ilminde söz sahibi olmadıklarını ifade etmiştir. Diğer bir Mu'tezile imamı el-Belhi ise kendi döneminde Mu'tezili gençlerin hadis ilimlerine olan ilgisizliğinden şikayet etmektedir.⁸⁸ Kadı Abdulcebbar da bu eksikliği kabul etmekte ancak o bu durumu Kelâm ilminin hadis ilimlerine olan üstünlüğüyle açıklamaktadır. Ona göre Kelâm Allah'ı, Peygamberliği ve şeriatı öğrettiği için öncelikle öğrenilmesi gereken ilimdir. Bu sebeple bütün gayretlerini kelâm alanında yoğunlaştırdığı için Mu'tezile, hadis dahil diğer İslami ilimler-

de fazla bir varlık gösterememiştir. Ancak Kâdî'ye göre, Mu'tezîleyi hadis bilmemekle itham edenler; bunların, rivayet edilmiş haberlerle amel etmek istemediklerini ima etmektedirler ki bu doğru değildir. Mu'tezîlenin bu konudaki tavrı, öncelikle kesin delillerle amel etmektir. Bunlar Kur'an, akıl, kat'î sünnet ve kesinleşmiş icmâdır. Onların amel etmek istemedikleri haberler yalan, hata, unutma, tağyir ve tebdil ihtimalinden uzak olmayan haberi vâhidlerdir. Mutezîliler; hadislerin hangi senedle sahih, hangisiyle sahih olmadıklarını da bilirler diyerek bu konuda Mu'tezîli imamların yazdıkları kitaplardan bazı örnekler vermiştir.⁸⁹ Bununla birlikte, Mu'tezîle mensuplarının hadis ehli olmadığı şeklindeki iddialar; Kâdî'ye göre gerçeği yansıtmamaktadır. Böyle bir iddia ona göre, "Bunlar fakih değildir." demeye benzer. Hadis ve fıkhıta temayüz etmemiş olmaları, bunlara karşı olmalarından değil, bütün gayretlerini, din için daha faydalı gördükleri kelam ilmine yöneltmelerindedir.⁹⁰

Aslında eserlerinde kullandıkları hadislerin sıhhat durumlarına bakılınca hadis ilminde zayıf oldukları eleştirisi isabetli ve tutarlı bir eleştiridir. Özellikle Vâsıl'ın fazileti,⁹¹ Mu'tezîlenin en iyi mezhep olduğuna dair nakledilen rivayetlerde⁹² olduğu gibi mevzu rivayetleri bile kullanabilmiş olmaları; hem mütevatir dışında hadis kabul etmediğini ilan eden, hem de zayıf hattâ uydurma rivayetleri kullanmaktan çekinmeyen kelamcılarının, anlaşılmaz bir çelişkisi olarak görülmektedir.

5. Sonuç

Mu'tezile, İslâm akaidini akfî metotlar ışığında açıklamaya ve savunmaya çalışan, bir kelam ve fikir okuludur. Bu mezhebe göre bilgi kaynakları, akıl, Kur'an, sünnet ve icmâdır. Mu'tezile düşüncesinde akfî ilkeler akaid sahasında, naklî deliller ise furu alanında esastır. Din ile akıl arasındaki uyumu gözeten ve dinamik bir yapıya sahip olan Mu'tezile düşünce sisteminde inanç esasları, Allah'ın mutlak birliği ve mutlak adaleti üzerine bina edilmiştir. Bu mutlaklığı ihlal eder görünen ayet ve hadisler müteşabih kabul edilerek, akıl ve muhkem nasslar ışığında te'vil edilmiştir. Bu bilgi anlayışıyla Mu'tezile, vahyi kabul etmedikleri için felsefecilerle, nassların yorumunda akklı kullanmaya karşı çıktıkları için de hadisçilerle ters düşmüştür.

Mu'tezile bilgi sisteminde sünnet ve onun rivayet şekli olan hadis bir delil olarak kabul edilmiştir. Ancak Mu'tezile'de hadis, öncelikle itikadî esaslara ne derece kaynaklık edebileceği açısından ele alınmıştır. Mu'tezile'ye göre, hadisin bir inanç esasını belirleyebilmesi için kesin ve zorunlu bilgi ifade etmesi yani mütevatir olması gerekir. Zannî bilgi ifade eden âhâd haberler destekleyici delil olarak kullanılabilir; ancak tek başına inanç esaslarını belirleyemezler.

Güvenilir raviler tarafından nakledilmesi ve Kur'an, sünnet, icma, akıl gibi temel delillerle uygun olması şartıyla mütevatir derecesine ulaşmayan ve ahad olarak ifade edilen hadisler de fikhî ve amelî konularda kabul edilir. Mu'tezile içerisinde bu konudaki genel görüş böyle olmakla birlikte, bu tür konularda haberi vahidle amel edilemeyece-

ğini savunanlar da vardır. Ancak Mu'tezile'nin, bir bütün olarak hadis ve sünneti inkar ettiği iddiasının bir aslı bulunmamaktadır. Daha çok çağımızda yapılan bazı araştırmalarda ileri sürülen ve Mu'tezile karşıtlığı ile bilinen bazı eserlerin ön yargılı yorumuna dayanan bu iddia, Mu'tezilî kaynaklardaki bilgiler tarafından doğrulanmamaktadır.

Hadis rivayet etmiş, rivayetleri muteber hadis eserlerinde yer almış, hadisle ilgili eser telif etmiş bir çok Mutezilî ravî ve hadisçi vardır. Ne var ki hadisçilerin rivayet alanındaki muazzam faaliyeti karşısında Mu'tezile'nin rivayet alanındaki çabaları oldukça cılız kalmıştır. Bu nedenle Mu'tezile'nin, hadis rivayetinde aktif olarak yer aldığı ve onun itici gücü olduğu söylenemez. Ancak bu, hadislere karşı kasıtlı bir tavır olmaktan ziyade, Mu'tezile'nin uğraş alanı olarak kelim ilmini seçmiş olmasıyla açıklanabilir. Kendini bir "kelam okulu" olarak tanımlayan Mu'tezile, kelim ilminin o dönemde, din için daha önemli ve gerekli olduğunu savunmuştur. Kelam ilmi ise her şeyden önce akfî temellere dayandığı için naklî delillere, dolayısıyla hadis kullanımına pek ihtiyaç duymaz. Kelamın nakille ilgili olan konularında ise Mu'tezile sadece mütevatir haberleri kabul ettiğinden, bu durum, kelama dair eserlerde sınırlı miktarda hadis kullanılmasına neden olmuştur. Kelam sahası dışında kalan fıkıh, tefsir, ahlak gibi alanlarda ise Mu'tezile'nin hadis kullanımı, Ehl-i sünnet'ten farklı değildir.

İslam itikadını karşıt fikirlerin saldırılarına karşı savunma misyonunu üstlenen Mu'tezile, hadisleri değerlendirmede metin tenkidine önem vermiştir. Bu bağlamda Mu'tezile, rivayet yoluyla Hz. Peygamber'in sünnetine karşı veya karıştırılan İslam dışı unsurlara dikkat çekmiştir. Özellikle cebr, teşbih ve tecsime delalet eden; Kur'an'a sünnete, akla aykırı olan ya da birbiriyle çelişen rivayetlerin bulunması, Mu'tezile'nin rivayetleri metin tenkidine tabi tutmasına yol açmıştır. Metin tenkidinin zayıf hadislerin tespitinde ve ayıklanmasında önemli katkıları olsa da tek başına hadisleri değerlendirmede bir ölçü olamaz. Mu'tezile örneğinde olduğu gibi bu yöntemde çoğu zaman sened tenkidinin ihmal edilmiş olması, hadislerin kelâmî görüşlere uygunluk veya aykırılık ölçülerine göre kabul edilmesine sebep olmuştur.

Mezhep sürtüşmeleri bağlamında zayıf ve uydurma rivayetlerin kullanılmış olması, zorlama yorumlara başvurulması, hadisten destek alırken çok zayıf hatta uydurma hadisleri bile kullanarak teorik görüşleriyle çelişen bir tutum sergilemiş olmaları, Mu'tezile'nin hadis anlayışına yöneltilebilecek diğer bazı eleştirilerdir.

DİPNOTLAR

¹ el-Belhî, Ebû'l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd el-Ka'bî, Kitâbu'l-makâlât, el yazması, Dr. Racîh el-Kurdî özel kütüphanesi, Ürdün Üniversitesi Usulü'd-Dîn Fakültesi, vr. 115 a,b; Kitâbu kabûli'l-ahbâr ve ma'rifeti'l-ricâl, nşr: Ebû Amr el-Huseynî b. Ömer b. Abdîrahîm, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2000, I.17; Kâdî, Abdulcebbar, Fadlu'l-İ'tizâl ve tabakâtu'l-mu'tezile, nşr: Fuâd Seyyid, Daru't-Tunusiye, Tunus 1986, s. 165, 234; Şerhu'l-usulî'l-hamse, nşr: Abdülkerîm Osmân, Mektebetu Vehbe, Kahire 1996, s. 88; el-Câhiz, Risaletu's-şârib ve'l-meşrûb (er-Resâilü'l-edebiyye içinde), s. 285; el-Himyârî, Emîr Ebû Saîd Neşvân, el-Hürü'l-İyn, nşr: Kemâl Mustafâ, Mektebetu'l-Hancî, Kahire 1948, s. 273.

² Kâdî, Fadlu'l-İ'tizâl, s. 139.

- ³ Kâdî, Abdulcebbar, Şerhu'l-usûli'l-hamse, s. 39; el-Muhtasar fi usûli'd-dîn, nşr: Muhammed Umâra, (Resâilü'l-adl ve't-tevhîd içinde), Daru'l-Hilâl 1971, I. 199-200.
- ⁴ Kâdî, el-Muğnî fi evbâbi't-tevhîd ve'l-adl, Kahire 1960-65, XV, 27.
- ⁵ er-Râzî, Fahreddîn, Esâsu't-takdîs, nşr: Ahmed Hicâzi es-Sakâ, Mektebetu'l-Kulliyâti'l-Ezheriyye, Kahire 1986, s. 250-251; Huleyf, Fethullâh, Muhadarât fil-felsefeti'l-islâmîye-ilmu'l-kelâm, Dâru'l Camiati'l-Misriyye, İskenderiyye 1979, s. 69.
- ⁶ el-Umrânî, Yahyâ b. Ebi'l-Hayr, el-İntisâr fir-red ale'l-mu'tezileti'l-kaderiyyeti'l-eşrâr, thk. Suud b. Abdilaziz el-Hâlef, Medine 1999, I. 118.
- ⁷ Dirar b. Amr, Kitabu't-t-Tahrîş, Mektebetu Medineti's-Şehara, (Yemen), vr: 51b.
es-Sibaî, Mustafa, es-Sunne ve mekânetahu fi teşrii'l-İslâmî, 5. bs. el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut 1985, 149 vd.
- Ezârika: Haricilerin sayı ve kuvvet bakımından en güçlü fırkası. el-Bağdâdî, Abdulkâhîr b. Tahîr b. Muhammed, el-Fark- beyne'l-firâk, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut ts., s. 56.
  - Beziğiyye: savunduğu görüşlerle İslam dairesinin dışına çıkmış kabul edilen Hattabiyye fırkasının bir koludur. el-Bağdâdî, age, s. 189.
- ⁹ Geniş bilgi için bkz. Hüseyin Hansu, Mu'tezile ve Hadis, Ankara : Kitabiyat Yayınları 2004, s. 307.
- ¹⁰ Belhî, Makalat, vr: 115b; Kâdî, Fadlu'l-i'tizal s. 185.
- ¹¹ Kâdî, Fadlu'l-i'tizal s. 186.
- ¹² Kâdî, Şerhu'l-usûli'l-hamse, s. 89.
- ¹³ Kâdî, Fadlu'l-i'tizâl, s. 234.
- ¹⁴ Belhî, Kabulü'l-Ahbar, I, 2; Kâdî, Şerhu'l-usûli'l-hamse, s.88; Basrî, el-Mu'temed, II, 108.
- ¹⁵ Kâdî, el-Muğnî, XV, 319, 323, 325; Şerhu'l-usûli'l-hamse, s. 768-769; el-Basrî, el-Mu'temed, II,74, 76 İbnu'l-Murtazâ, Minhâcu'l-vusûl, s. 464.
- ¹⁶ Kâdî, age, XV, 331.
- ¹⁷ Kâdî, Fadlu'l-i'tizal, s. 234.
- ¹⁸ el-Hatib el-Bağdâdî, el-Kıfaye fi marifeti usuli ilmi'r-rivaye, thk. Ebu İshak İbrahim b. Mustafa ed-Dimyati, Daru'l-Huda, Mısır 2003, I, 88-89.
- ¹⁹ Kâdî, Muğnî, XV, 333.
- ²⁰ Bkz. Muğnî, I XV, 317 vd.; el- Basrî, el-Mu'temed, II, 80,86 vd.
- ²¹ el-Belhî, el-Makâlât, vr: 58b.
- ²² el-Basrî, age., II, 102-3.
- ²³ el-Belhî, Kabulü'l-Ahbar, I, 3.
- ²⁴ el-Basrî, age., 2,93; İbnü'l-Murtazâ, Minhac, s.476.
- ²⁵ el-Belhî, Kabulü'l-Ahbar, I, 3; Kâdî, Fadlu'l-i'tizal, s.195; İbnü'l-Murtazâ , age., s.514.
- ²⁶ el-Belhî, el-Makâlât, vr: 118b. Ebû Hanîfe'nin hadis kabul etme şartları konusunda geniş bilgi için bkz. İsmail Hakkı Ünal, İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefi Mezhebinin Hadis Metodu, Ankara : Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları 1994, s. 172.
- ²⁷ el-Belhî, age., vr: 117b.
- ²⁸ el-Belhî, age., vr: 114b-115a.
- ²⁹ eş-Şâfiî, Muhammed b. İdrîs, Kitâbu'l-umm, I.bs. Mektebetu'l-Kubra el-Emiriyye, Bulak-Mısır 1325, VII. 243.
- ³⁰ eş-Şâfiî, Cimâu'l-ilm, thk. Ahmed Muhammed Şakîr; Mektebetu'l-Maarif, Mısır 1359/1940, s. 46-47.
- ³¹ Hudaî, Muhammed, Tarihu't-teşrii'l-İslami, Daru'l-Kalem, Beyrut 1983, s. 137; Ünal, İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı, s. 134.
- ³² el-Basrî, Ebû'l Huseyn , el-Mu'temed fi usûli'l-fikh, nşr: Hâilil Meys, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1983., II. 93.
- ³³ el-Belhî, age., vr:59a; Kâdî, el-Muğnî, XV, 2392; el-Basrî, age., II, 92.
- ³⁴ el-Belhî, age., vr: 59.
- ³⁵ el-Belhî, age., vr: 114b; en-Nazzâm, İbrâhîm b. Seyyâr; Kitâbu'n-naks (Joseph Van Ess tarafından Das Kitap an-

İSLAM ARAŞTIRMALARI

- Nakt des Nazzâm und seine Rezeption im Kitap al-Futya des Câhiz, Göttingen 1972 adıyla yapılan derleme, s. 116.
- 36 Kâdî, Kitâbu usul'i-hamse fi ilmi'l-keîâm, nşr. Dr. Faysal Avn, Kuveyt 1998, s. 98.
- 37 İbn Hacer, Hedyu's-sârî mukaddimetu fethi'l-bârî, Mısır 1347, II, 179; Suyûtî, Tedrîb, I, 279; el-Kâsımî, Cemaled-din ed-Dimaşkî, Târîhu'l-cehmiyye ve'l-mu'tezile, Muessetur-Risale, 3. Baskı, Beyrut 1985, s. 76.
- 38 Mutezili hadis ravilerinin genel bir listesi için bkz. Hansu, age., s. 167-179.
- 39 Bkz. Hansu, age., s. 183-212.
- 40 el-Allame Ebu'l-Hasen Abdullah b. Miftah, el-Muntazau'l-muhtar minel ğaysil idrar el-maruf bi şerhil ezhar, nşr. Mektebetur-turasil İslami sada 1424-2003, I, 70, 88, 99.
- 41 Kâdî, el-Muġnî, XV. 319 vd.; Şerhu'l-usûli'l-hamse, s. 768-769; el-Basrî, el-Mu'temed, II.74 vd.; İbnu'l-Murtazâ, Minhâcu'l-vusûl, s. 464 vd.
- 42 Mesela bkz. Kâdî, Abdulcebbar, Tesbîtu delâilî'n-nubuvve, nşr. Abdulkerîm Osmân, Dâru'l-Arabiyye, Beyrut 1966, I, 51, 52, 63-64; II, 614-648.
- 43 el-Malâtî, Ebû'l-Huseyn Muhammed b. Ahmed, et-Tenbîh ver-red ala ehli'l-ehvâ ve'l-bide', nşr. Muhammed Zeynum Muhammed Azb, Mektebetu'l-Medbolî, Kahire 1990, s. 31-32.
- 44 İbn Taġriberdî, Cemâluddin Ebi'l-Mehâsin, en-Nucûmu'z-zâhire fi mulûki mısır ve'l-Kâhire, Matbaatu Dâru'l-Kutubî'l-Mısriyye, Kahire 1932/1351, III.189; Kâdî, Fadlu'l-i'tizal, s. 193.
- 45 Kâdî, Fadlu'l-i'tizal, I s. 192.
- 46 İbn Miftah, Şerhu'l-Ezhar, I, 94.
- 47 Bkz. İbrahim Hatiboġlu, Çaġdaşlaşma ve Hadis Tartışmaları, İstanbul : Hadisevi Yayınları 2004, s. 35-51.
- 48 Özellikle çağımızda yapılan konuyla ilgili araştırmalarda Mu'tezilenin hadisleri kısmen veya tamamen reddetmesine dair yaygın bir kanaat mevcuttur. Mesela bkz. Muhammed Hudaî, age, s. 134; Carullâh, Zuhdî Hasan, el-Mu'tezile, Kahire 1947, s. 248; Schacht Joseph, The Origins of Muhammadan Jurisprudence, Oxford Press, London 1950, s. 41, 258; Talat Koçyiğit, Hadis Tarihi, İlmî Yayınlar, Ankara 1981, s. 193, 198; Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar, TDV Yayınları 4.bs. Ankara 1989, s. 110,237,243,244,246,249; "Cehmiyye (Mu'tezile) de Akılcılık", AÜİFD, XVI (1968), s. 120-121; Çubukçu, "Mu'tezile ve Akıl Meselesi", AÜİFD, XI-I (1964), s. 61; Koçkuzu, Ali Osman, Rivâyet İlimlerinde Haberi Vâhitlerin İtikât ve Teşri Yönlerinden Değeri, Ankara 1988, s. 160-161; Ebû Lubâbe Huseyn, Mevkifu'l-mu'tezile mine's-sünneti'n-nebeviyye, Riyad 1979, s. 90,93,97; Emîn Sâdik, Emîn, Mevkifu'l-medreseti'l-akliyye mine's-sunneti'n-nebeviyye, Mektebetu'r-Rüşd, Riyad 1998, I.123, 125; II. 431-432; İbrahim Canan, "Kuran ve Sünnet Arasındaki Münasebet", s. 188 (Soruşturma 2 adlı kitap içinde), Çakın, Kamil, Hadis İnkârcıları, Seba Yayınları Ankara 1998, s. 106, 119 ; Hatiboġlu, Çaġdaşlaşma ve Hadis Tartışmaları, s. 35-51.
- 49 eş-Şâfiî, Cimâu'l-ilm, s. 11.
- 50 eş-Şâfiî, age., s. 13,46.
- 51 eş-Şâfiî, age., s. 27-28.
- 52 Hudaî, Tarihu't-teşri'l-İslami, s. 134.
- 53 eş-Şâfiî, el-Umm, s. VII,243 .
- 54 İbn Kuteybe, Muhammed b. Muslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, Hadis Müdafaası (Te'vilu muhtelifi'l-hadis), trc. M. Hayri Kirbaşoġlu, 2.bs. Kayhan Yayınları, İstanbul 1989; el-Baġdâdî'nin el-Fark beyne'l-firâk, s.78-137.
- 55 Bkz. Hansu, age, s. 15-17.
- 56 Mesela bkz. Schacht, 41, 258; Juynboll, G.H.A., Muslim Tradition, Cambridge University Press 1983, s. 167; Daniel Brown, İslam Düşüncesinde Sünneti Yeniden Düşünmek, Çev. Salih Özer, Sabri Kızılkaya, Ankara Okulu Yayınları 2002, s. 18.
- 57 Schacht, age, s. 41, 258.
- 58 Schacht, age., s. 258.
- 59 İbn Hacer, Ahmed b. Hacer el-Askalânî, Lisânu'l-mizân, Matbaatu Dâireti'l-Maârif, Haydarâbâd 1329, I. 67.
- 60 Schacht, age., s. 259.
- 61 el-Belhî, age., vr.114b-115a. Geniş bilgi için bkz. Hansu, age, 142-155.

- 62 Schacht, age., s. 40, 258.
- 63 Schacht da, bu görüşleri savunmaları Mutezilî olarak kabul etmekte, ancak, ona göre bunlar; Mu'tezîlerin ilim-
li kanadını temsil etmektedir. Age., s. 41. Hâlbuki mevcut Mu'tezîle eserlerinden de anlaşılacağı üzere, bilakis
bu, en aşırı akımın görüşüdür. Bundan daha katı bir görüş Mu'tezîleden nakledilmemiştir.
- 64 Bkz. Juynboll, Muslim Tradition, s. 167, dnt. 18.
- 65 el-Umrânî, Yahyâ b. Ebi'l-Hayr; el-İnti'âr fîr-red ale'l-mu'tezileti'l-kaderiyyeti'l-eşrâr; thk. Suud b. Abdilaziz el-
Hâlef, Medine 1999.
- 66 el-Umrânî, el-İnti'âr fîr-red ale'l-mu'tezile, III, 727.
- 67 Tayyip Okıç, "Dimaşk'taki Fransız Enstitüsü'nün son İslami neşriyatı", AÜİFD, XIV. s. 287; el-A'zâmî, Muham-
med Mustafâ, Dirâsât fîl-hadîsi'n-nebevi ve târihi tedvînihî, Mektebetu'l-İslami, Beyrut 1985, I. 25; Abdülhâ-
lık, Abdülğânî, Hucciyetu's-sunne, Mansûra 1986., s. 255-272 ; Fazlur Rahmân, Tarih Boyunca İslami Metodo-
loji Sorunu, trc. Salih Akdemir; Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1995, s. 81.
- 68 Bu konudaki örnekler için bkz. Özafşar; Mehmet Emin, "Kültür Tarihimizde Rey-Eser Çatışması", AÜİFD, XLI
(2000), 225-273.
- 69 el-Hatîb, el-Bağdâdî, Şerafu ashâbi'l-hadîs, thk. M. Said Hatiboğlu, 2.bs. Ankara 199, mukaddime.
- 70 Kâdî, Fadlu'l-i'tizal, s. 184-185.
- 71 Kâdî, Fadlu'l-i'tizal, s. 141.
- 72 İbn Kudame, Tahrimu'n-Nazar fi kutubi ehli'l-Kelam (İbn Qudama's censure of speculative Theology), nşr.
George Makdisi, 2 bs., Cambridge 1985, s. 16. el-Belhî, Kabûlu'l-ahbâr, I. 19.
- 73 Kâdî, el-Muğnî, VIII. 224-227; Şerhu'l-usûli'l-hamse, s. 268. İbn Kudame, 39.
- 74 Konuyla ilgili örnekler için bkz. Hansu, age., 259-265.
- 75 Ahmed Emîn, Duha'l-İslâm, Mektebetu Nahde, 7.bs. Kahire 1368, II. 132 vd.; Ebû Lubâbe, Mevkûfu'l- mu'te-
zile mine's-sunne, s. 98; el-Abde, Muhammed Abdülhâlim, el-Mu'tezile beyne'l-kadîm ve'l-kadîs, Dâru İbn
Hazm, Beyrut 1996, s. 84-85; el-Amerrecî, Ahmed Şevkî İbrâhîm, el-Mu'tezile fî bağdâd ve eseruhum fîl-ha-
yâtî'l-fikriyye ve's-sikâfiyye, Mektebetu Medbulî, Kahire 2000, s. 99.
- 76 el-Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr; Kitâbu'l-hayevân, thk. Abdusselâm Hârûn, Mektebetu Mustafâ el-Hâlebî,
Mısır 1940, I. 297.
- 77 İbn Kuteybe, Hadis Müdafaası, 68,420-429.
- 78 Bu konudaki örnekler için bkz. Hansu, age., s. 250-255.
- 79 es-Sibâî, Mekânetu's-sunne, s. 142; Emîn Sâdik, Medresetu'l-akliyye, II, 431-432 ; İbrahim Hatiboğlu, Çağdaş-
laşma ve Hadis Tartışmaları, s. 35-51.
- 80 Schacht, age., s. 259. Schacht'ın görüşleri Juynboll tarafından da paylaşılmıştır. Bkz. Juynboll, G.H.A., Muslim
Tradition, Cambridge University Press 1983, s. 167, dnt. 18.
- 81 Hatiboğlu, Mehmed Said, İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu, basılmamış doktora tezi, Anka-
ra 1962, s. 67
- 82 Kâdî, Fadlu'l-i'tizal, s. 194.
- 83 el-Belhî, age, I, 19-20.
- 84 el-Belhî, Kabûlu'l-ahbâr, I, 17.
- 85 Kâdî, age., s. 194-195.
- 86 İbn Kudame, age, s. 16.
- 87 İbn Tağriberdî, en-Nucumu'z-zâhire, III, 189.
- 88 el-Belhî, age., I, 18.
- 89 Kâdî, age., s. 194-195.
- 90 Kâdî, age., s. 194-195.
- 91 Kâdî, age., s. 234, 241; İbnu'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ, el-Munye ve'l-emel fî şerhi'l-milel ve'n-nihâl, nşr. M. Ce-
vâd Meşkûr; Dâru'n-Nedâ, 2.bs. Beyrut 1990, s. 147.
- 92 Kâdî, el-Muhît, I. 422; Fadlu'l-i'tizal s. 165-166; İbnu'l-Murtazâ, el-Munye, s. 128.